

В. В. Панащенко

СОЦІАЛЬНА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ

(друга половина XVII—XVIII ст.).

Київ, 1995. - 212 с.

В. В. Панащенко

ПОЛКОВЕ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

(середина XVII- XVIII ст.).

Київ, 1997. — 74с.

В сучасних умовах державотворення в Україні особливої актуальності набувають праці, присвячені історії становлення і розвитку української козацької держави — Гетьманщини середини XVII—XVIII ст. Останнім часом вийшли друком дві монографії В. В. Панащенко з цієї проблематики. Одна присвячена формуванню соціальної еліти — панівного старшинського стану Гетьманщини у другій половині XVII—XVIII ст., друга — її військово-територіальному полковому устрою.

У першій книзі автор поставила своєю метою висвітлити процеси корінних змін, яких зазнала протягом другої половини XVII—XVIII ст. структура козацької старшини і вищого духовенства Гетьманщини як її соціальна еліта, передовсім, показати зміцнення її соціально-економічної бази, висвітлити правові чинники привілейованого становища старшини, прослідкувати основну тенденцію — перетворення козацької старшини і вищого духовенства в шляхетство та подальше включення його до складу російського дворянства.

При написанні праці В. В. Панащенко використала великий документальний матеріал (як опубліковані, так і архівні джерела), збирала, узагальнила (часто у вигляді зведених таблиць) та проаналізувала конкретні історичні факти, які віддзеркалюють розвиток зазначених вище складних соціально-економічних і політичних явищ та процесів у Гетьманщині другої половини XVII—XVIII ст.

Розглянувши процес формування нової генерації соціальної еліти Гетьманщини протягом другої половини XVII ст., яка включала насамперед вищу козацьку старшину (генеральну, полкову і сотенну) і вище православне духовенство, автор зазначає, що після Хмельниччини відносна соціальна рівність всередині Війська Запорозького (городового, реєстрового козацтва) "поступово нівелювалася". На вищий щабель українського суспільства послідовно і невпинно піднімалася нова еліта, яка формувалася з козацького товариства, Ішіяхти, заможних міщан (міського патриціату) і вищого духовенства. "Набуваючи політичної і соціальної ваги, — пише В. В. Панащенко, — займаючи ключові позиції в державотворчих процесах, прагнучи поширити свій вплив на суспільство, новосформована еліта домагалась для себе старих привілеїв, поступово обмежувала права народних мас насамперед відношенням послушництва селян новим панам. Таким чином поглиблювався поділ українського суспільства на пануючих і підневільних" (с. 38).

На жаль, автор обмежилася лише твердженням, що саме старшині "належала провідна роль у державотворчих процесах" в Україні, не розкривши цю тезу широко, на конкретному історичному матеріалі. Слід також зробити застереження, що "значні" старшинські роди Буцьких, Дворецьких, Єсимонтовських, Заруцьких, Миклашевських навряд чи походили з реєстрових козаків, як вважає В. В. Панащенко. Ймовірніше, це були українські шляхтичі, які почали службу в реєстровому війську задовго до Хмельниччини.

Далі В. В. Панащенко, навівши великий фактичний матеріал та проаналізувавши його, зазначає, що протягом XVIII ст. в Гетьманщині відбувався процес станової консолідації української еліти, який супроводжувався зміцненням позицій місцевих урядовців — дідичів — вищої козацької старшини, російських дворян та вихідців з Сербії, Волощини, Грузії, яким були надані значні земельні володіння в Україні. "Зосередження військової та адміністративно-політичної влади в руках представників цієї частини соціальної еліти відбувалося разом з розширенням їхніх рангових та приватновласницьких маєтностей, що, в свою чергу, зобов'язувало посполитих цих маєтностей відбувати службу і повинності на користь їх володільців, тобто сприяло перетворенню місцевих урядовців у панів", — зазначає В. В. Панащенко. Велика земельна власність місцевих державців "служила основним джерелом їхніх прибутків і мірилом станової диференціації в середовищі соціальної еліти суспільства" (с. 57).

Тут же автор наводить таблицю про "Огуленевий порядок чинів (рангів. — Л. М.) козацької старшини". Але у читача може скластися враження, що цей порядок був юридично узаконеним і діючим (подібно до петровської "Табели о рангах"). Насправді ж це був лише проект-додаток до складеного у 1743 р. кодексу "Права, по которым судится малороссийский народ". Хоча слід погодитися з тим, що певний порядок старшинства козацьких рангів існував, звичайно, на практиці.

В. В. Панащенко твердить, що генеральна старшина "проводила феодально-старшинську політику" в різних галузях управління. В іншому місці праці читаємо, що полковник Милорадович, скуповуючи і захоплюючи силоміць козацькі землі й угіддя, змушував останніх "як підданих відбувати послушенство" і невдовзі "став одним із заможних феодалів". До "великих феодалів" автор також відносить Полуботка, Апостола, Горленка та інших, а далі пише, що на місцях полкова старшина захищала інтереси козацької старшини і "зміцнювала її феодальну власність на землю" (с. 50).

Навряд чи терміни "феодал", "феодальний" правомірні стосовно Гетьманщини першої половини XVIII ст., адже в ті часи феодальної ієрархії в Україні ще не існувало. На наш погляд, старшина в Гетьманщині являла собою, по суті, військово-бюрократичний стан. До речі, автор зазначає: "Як правило, вона (середня і нижча старшина. — Л. М.) одержувала грошову оплату" (с. 52) й часто не мала маєтностей.

На стор. 57 В. В. Панащенко цілком слушно вказує, що суспільна позиція (статус) козацької старшини "не була однозначною, а великою мірою залежала від майнового цензу, тобто володіння більшими чи меншими маєтностями (додамо: значна їх частина надавалася як винагорода за службу, "на ранг". — Л. М.), набуття військових й адміністративних чинш, сімейних зв'язків з гетьманом, його оточенням та царськими урядовцями".

Висвітлюючи питання про бунчукових товаришів, В. В. Панащенко правомірно зазначає, що "більшість з них були великими землевласниками" (як і вся вища старшина. — Л. М.), але далі пише, що останні "наприкінці XVIII ст. перетворилися в поміщиків" (с. 66). Який зміст

при цьому вкладено автором у термін "поміщик"? Адже в Росії XVII ст. до них відносилися службові особи, які за службу цареві одержували помістя ("поместье") (звідси — поміщик). Після 1714 р., коли згідно з царським указом були урівнені вотчини й помістя, термін "поміщик" за традицією продовжував вживатися в побуті, літературних творах як синонім землевласника, власника кріпосних "душ". Що ж до старшини, то вона вже в другій половині XVII ст. мала маєтності й право вимагати від посполитих виконувати послушенство, і наприкінці XVIII ст. ніяких принципових змін щодо цього не відбулося. Термін "поміщик", на наш погляд, поширився на Україні в XIX ст., а відтак міцно утвердився в радянській історичній науці *.

Автор показує, як старшина (державці) активно й в широких масштабах займалася промислово-торгівельною діяльністю, виробництвом продуктів землеробства і тваринництва на продаж. Це дає підставу В. В. Панащенко стверджувати, що "наприкінці XVIII ст. спостерігається процес формування місцевої української буржуазії" (с. 67). Але, по-перше, старшина займалася торговельно-промисловою діяльністю лише з другої половини XVII ст.; по-друге, якщо говорити про формування буржуазії, то в середовищі заможних міщан і козаків (скупникші, чумаки), а не в старшин-дідичів.

Розглядаючи питання про правові чинники привілейованого становища старшини і шляхти, автор вважає, що термін "шляхетство" в Гетьманщині "видав з повсякденного вжитку на кілька десятиріч" і лише у першій половині XVIII ст. з'являється знову. Це цікаве спостереження, але варто було б підкріпити його документальним матеріалом. Адже відомо, що ще з часів Хмельницького в Гетьманщині існував численний прошарок православної шляхти. Аналізуючи становище українського духовенства у XVIII ст., В. В. Панащенко наводить великий фактичний матеріал й цілком слушно стверджує, що внаслідок політики царизму "українське православне духовенство втрачало свої права у церковному самоврядуванні та політичному житті Гетьманщини, обмежувалися й інші привілеї" (с. 114). Слід було б конкретніше зазначити, які саме привілеї були втрачені. Попри все, духовенство в Гетьманщині залишалося привілейованим станом.

Автор значну увагу приділила процесу перетворення козацької старшини й вищого духовенства в дворянство. Він відбувався шляхом консолідації великих старшин-дідичів, представників верхівки міст і духовенства. "Таким чином, — пише В. В. Панащенко, — формувалася новий привілейований стан, який став величатися шляхетським. Поступово складалася традиція спадкоємництва і зв'язків із довоєнною шляхтою, яка походила з різних польських шляхетських родів. При цьому набуло популярності одруження старшинських дітей із шляхетськими нащадками, хоч і зuboжілими" (с. 115). Побут і звичаї козацької старшини також трансформувалися завдяки зміцненню її соціально-економічного становища, під впливом освітнього цензу та контактів з шляхетством зарубіжних країн. Київська академія, різні колегіуми, перебування за кордоном і навчання в європейських учбових закладах сприяли зростанню культурно-освітнього рівня молодого покоління вихідців з старшинсько-шляхетського стану, його самовизначенню та відмежуванню від рядового козацтва і поспільства.

Водночас не зовсім зрозумілим для читача є твердження автора про те, що "в умовах тогочасної Російської імперії українська старшина не могла офіційно відновити шляхетство" як окремий стан (с. 115). Не

Стосовно Гетьманщини XVIII ст. вживалися інші терміни: дідич, державець, зрештою, пан.

можна погодитися і з твердженням, що "права й привілеї української старшини були значно ширші від тих, що мало тогочасне російське дворянство" (с. 116). В такому разі чому так настійно прагнула протягом всієї другої половини XVIII ст. старшина отримати всі права російського дворянства, доводячи заслуги українського шляхетства, про що детально розповідається в книзі.

Навряд чи правомірно робити висновок з указу від 3 травня 1783 р., після видання якого, мовляв, "українські пани стали справжніми дворянами, володільцями своїх селян" (с. 123). Адже в той час ще не спостерігаємо в Україні випадків купівлі-продажу кріпаків. Лише Жалувана грамота дворянству 1785 р. поширила всі права російського дворянства (у тому числі право на селянські "душі") на українське шляхетство і верхівку старшини.

Пославшись на пропозицію Рум'янцева стосовно права дворянських зібрань запровадити окрему рубрику в родовідних книгах, "куди вписувати тих, хто був визнаний дворянином з духовенства", автор пише: "Отже, наприкінці XVIII ст. українське православне духовенство Лівобережної України було зрівняно в правах з дворянами" (с. 130). Зрозуміло, що це стосувалося лише верхівки духовенства — загалом за свою нобілітацію, як правильно зазначає автор, духовенство (й загалом українська церква) втратило "значну частину давніх прав і привілеїв" (с. 130).

Наостанок слід вказати на важливість обраного В. В. Панащенко предмету дослідження — формування української еліти у другій половині XVII—XVIII ст. Адже це питання донедавна в українській радянській історіографії певною мірою замовчувалося. До того ж багато авторів знаходилися під впливом істориків-народників (О. Лазаревського, О. Єфименко), які основну увагу зосереджували на негативних сторонах діяльності старшини, її соціальної політики й всього суспільно-політичного життя Гетьманщини, не бажаючи зрозуміти, що іншого ладу, крім osnovаного на приватній власності на землю, країни Центральної і Східної Європи у XVII—XVIII ст. не знали, їх земельна аристократія була творцем власної державності. Народ — нація без сильної, освіченої і впливової еліти — носія ідеї державності неминуче втрачає державну незалежність, а відтак перетворюється на колоніальне "бидло" інших країн.

В другій рецензованій праці В. В. Панащенко розглядає державотворчі процеси, які відбувалися в Наддніпрянській Україні з середини XVII ст. і зумовили створення власного своєрідного адміністративно-територіального управління, в основу якого було покладено полково-сотенний устрій реєстрового Війська Запорозького. В книзі розглянуто владні прерогативи полкової і сотенної старшини, структуру полкових і сотенних органів влади ("урядів"). Автор прослідковує зміни в системі військово-територіального устрою Гетьманщини, зумовлені, передовсім, політикою царизму, спрямованою у XVIII ст. на обмеження владних прерогатив вищих і місцевих адміністративних установ України — аж до скасування традиційної системи військового та адміністративного самоврядування, що означало остаточне знищення залишків української козацької державності.

Загалом розглянуті нами книги — вагомий внесок у вітчизняну історіографію Гетьманщини, їм притаманні використання багатого фактичного матеріалу та високий науковий рівень дослідження, їх автор — В. В. Панащенко — показала глибоку ерудицію та знання проблем української козацької держави XVII—XVIII ст.

// Г. МЕЛЬНИК (Київ)